

Guido van Hengel

Erich Gutkind en de bestuiving van de geest

Introductie

In 2018 publiceerde publieksfilosoof Wolfram Eilenberger het boek *Zeit der Zauberer*, een tijdsbeeld van de jaren twintig in Duitsland.¹ Hierin geeft hij hoofdrollen aan de filosofen Ernst Cassirer, Martin Heidegger, Ludwig Wittgenstein en Walter Benjamin. In een interview met dagblad *Trouw* liet Eilenberger zich ontvallen dat hij de filosofen uit zijn boek heel ‘herkenbare types’ vindt: ‘Iedereen heeft in zijn vriendenkring toch wel een kleine Wittgenstein? En Heidegger, met zijn Pegida-achtige hartstocht voor de eigen streek en taal, dat is toch ook een bekend type? Of Walter Benjamin, de nomade die juist in de grote stad inspiratie vindt. Ik woon in Berlin Mitte en daar vind je op elke hoek een kleine Walter Benjamin.’²

Eilenberger schaamt zich niet voor een stevig staaltje *Horizontverschmelzung*. Terecht, alle historici werken met hun hoogst individuele eigen ervaringen, gevoelens en merkwaardigheden. Zo ook Eilenberger. Hij ‘herkent’ Wittgenstein nota bene in zijn vriendenkring, in hoe hij doet, hoe hij reageert, hoe hij praat en filosofeert. Het is een ‘type’. Groepsbiografieën brengen die interacties tussen ‘types’ vaak goed in beeld. Bij een biografie van één persoon dienen daarentegen alle interacties de ondersteuning van het portret.

In het algemeen pleit ik daarom altijd voor het historisch mozaïek, waarin meerdere protagonisten naast elkaar worden gezet, of zelfs door elkaar worden gehusseld in een sociale, interactieve kluwen van gedachten, ideeën, persoonlijkheden en identiteiten. De reden hiervoor is dat die schetsen van menselijke interacties veel meer inzicht geven in de ontwikkeling van ideeën, van gedachten, en zelfs van samenlevingen. Daar komt nog iets bij. De grote geesten (Benjamin, Heidegger, etc.) leefden in de nabijheid van de mindere goden, van de meelopers, van de mensen die het ook niet allemaal snaptten. Door juist meer te leren over de kleine figuren uit hun entourage, krijg je een veel beter beeld van de Umwelt (of Umwelten) waarin genialiteit opbloeit.

Dit brengt me bij de Duitse mystieke filosoof Erich Gutkind, die leefde

van 1877 tot 1965. Hij is goeddeels vergeten. Dat is natuurlijk niet zo raar. Er zijn miljoenen filosofen vergeten, ook – of vooral – mystieke. Hij schreef drie obscure boeken die geen groot lezersbereik hadden, en de inhoud van die boeken laat zich eigenlijk alleen begrijpen in de context van religieuze en esoterische debatten in de tijd waarin hij leefde. Toch wil ik in deze ‘Persoonlijkheden’-rubriek betogen dat het nuttig is om soms een blik te werpen op B-figuren uit de intellectuele kringen van het verleden – zoals Gutkind. Het is als met een schilderij van Jeroen Bosch, *The devil is in the detail*: in de marges en de schaduwen van het paneel vind je figuren of scènes, die vaak het hele schilderij in een ander daglicht stellen.

Intellectuele netwerken

Erich Gutkind speelt altijd bijrolletjes in biografieën van intellectuele sterren uit de vroege twintigste eeuw. In de jaren dertig in Berlijn woonde hij bijvoorbeeld samen met de filosoof Walter Benjamin. Na de Tweede Wereldoorlog ontving hij van Albert Einstein de beroemde ‘Godsbrief’, die in december 2018 voor bijna drie miljoen dollar in Londen is geveild.³ Tevens was Gutkind bevriend met de Joodse kabbala-kenner Gershom Scholem, en had hij een innige vriendschap met de Nederlandse schrijver Frederik van Eeden. Hij onderhield nauwe banden met de joodse filosoof Martin Buber, maar ook met de anarchist Gustav Landauer, die een cruciale rol speelde in het kortstondige bestaan van de Beierse Radenrepubliek, nu precies honderd jaar geleden.

Gutkinds kon eenvoudig aansluiting vinden bij intellectuele netwerken in het late Duitse keizerrijk dankzij een geprivilegieerde positie in het invloedrijke Bildungsbürgertum. Hij was geboren in een puissant rijke en cultureel hoogstaande Joodse familie in Berlijn. Zijn vader, volgens Scholem ‘een van de rijkste Berlijnse joden’, had een imperium van onder andere textiel fabrieken.⁴ In dit chique burgerlijke milieu was er veel aandacht voor cultuur. Gutkind studeerde lang met een privaatdocent, en verdiepte zich in Joodse mystiek, Duitse filosofie, theologie, natuurkunde en wiskunde, antropologie, literatuurgeschiedenis, archeologie, geneeskunde en vele andere disciplines en intellectuele gebieden.

Voordat hij zijn eerste boek publiceerde in 1910, had hij al veel door Europa en het Midden-Oosten gereisd. Dat eerste boek was *Siderische Geburt* (Astrale geboorte) en ging over de spirituele zoektocht van de moderne Europese mens, naar een nieuw bewustzijn waarin ook de hogere

kennis en wijsheid kon worden bereikt. Het boek was geschreven in een duizelingwekkende stijl, en was wat inhoud betreft zeer rijk aan beelden, ideeën, visioenen en voorspellingen. Hoewel het betoog vrij uniek leek, paste de toonzetting en de stijl zeer bij die van de tijdgeest. Het waren de jaren van Oswald Spengler en de Ondergang van het Avondland, van Friedrich Nietzsche en de Herwaardering van alle Waarden, van Rudolf Steiner en de antroposofie, kortom: je hoefde je in die tijd niet te schamen voor het grote gebaar in woord en geschrift.

Siderische Geburt maakte een kleine triomftocht door artistieke en culturele kringen van Europa, en bereikte ook de Nederlandse schrijver Frederik van Eeden. De al gearriveerde utopische schrijver was diep onder de indruk van het werk van Gutkind. Hij schreef in zijn dagboeken meermaals over de bijna mystieke ervaringen die hij kreeg bij het lezen van Gutkinds boek: ‘Woorden als zwaardslagen, schitterend en raak. [...] Ik was er zeer door vervuld. Er is iets heerlijk in dat boek, iets dat juist samentreft met wat ik denk en schrijf.’⁵ En op 13 juli 1910 schreef hij: ‘In de *Siderische Geburt* [...] vind ik steeds nieuwe verkwikkende schoonheden. Hij voert de lijn van Duitse Denkers - van Eckhard over Nietzsche - verder. Evenals al zijn voorgangers bezondigt hij zich aan *Wortschall* en buldert hij om beter verstaan te worden, wat niet de manier is. Maar hij is voor de verstaander vol diepe waarheid, en hij wéét wat hij doet en hoe gebrekkig zijn woorden zijn.’ Van Eeden ging zelfs zo ver om de *Siderische Geburt* een ‘keerpunt in de gansche beschavingsgeschiedenis te noemen’ en zelfs ‘meer dan dat.’⁶

Bloedbond: ‘Je ziel is ziek’

Het mag niet verbazen dat Frederik van Eeden en Gutkind na deze historische leeservaring bevriend raakten. Jarenlang zouden ze elkaar schrijven, en dankzij het intellectuele netwerk van Van Eeden – toen een schrijver van Europese statuur – kwam Gutkind in contact met nog weer andere netwerken. Vlak voor de Eerste Wereldoorlog waren ze de drijvende kracht bij het oprichten van een zogeheten ‘Bloedbond’ van genieën, die door middel van geestelijke verheffing zouden streven naar een samensmelting van de Europese culturen, en reiken naar een nieuwe menselijke (hogere) dimensie. Deze ‘Bloedbond’ – die later bekend zou worden onder de naam *Forte-Kring* – bestond uit Europese denkers, activisten, filosofen en schrijvers, zoals de eerdergenoemde Martin Buber,

de Franse Romain Rolland, en ook Walter Rathenau, de toekomstige minister van buitenlandse zaken in de Weimar-Republiek.

Het was de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog die de plannen van dit gezelschap deed mislukken. Toen de Duitse troepen op de Franse stuitten, en de Oostenrijkse op de Russische en Servische, wisten de leden van de Bloedbond zich geen intellectuele houding te geven. Was de oorlog een loutering van de moderne decadentie? Of was het een ordinaire slachting, die alleen ellende zou baren?

Erich Gutkind meende dat het een bepalend moment was, een ommekeer in de Westerse beschaving die de *Siderische Geburt* zou kunnen bewerkstelligen. Ook meende Gutkind dat het Duitse volk de Europese cultuur zou kunnen verstevigen en zelfs verheffen naar een nieuwe dimensie. Hij had er al jaren over gefantaseerd en geschreven, vanaf *Siderische Geburt* tot de Bloedbond, nu was het moment van de waarheid gekomen. Astraal of niet, eerst moest het Verenigd Koninkrijk worden verslagen, alsmede Frankrijk. Niet in de geest, maar gewoon; op het slagveld.

Van Eeden was een andere mening toegedaan. Voor de Nederlandse schrijver viel Gutkind van zijn voetstuk en hij schreef een lange brief aan zijn voormalige intellectuele medestrijder om dit duidelijk te maken:

Jouw brief van de 14de raakte me als op een slagveld. Ik kijk in een afgrond... je ziel is ziek, en omdat ik je liefheb moet ik het je zeggen, hard en streng. Ik ken immers je zwaktes. Ik weet hoe jij je laat imponeren. Toen ik je leerde kennen was dat Franciscus van Assisi, nu is het de Pruisische generaalsstaf. De sprong is enorm, maar dat is voor jou een kleinigheid, net zoals 'ethiek' en 'antipathie' voor jou geen betekenis hebben. Met woordengeschetter kun je je behelpen. [...] De Pruisische generaalsstaf die angst en verschrikking brengt om volkeren te verlammen en versomberen, die onschuldige mensen doodt en prachtige kunstwerken vernietigt, uit wraak of angst, die het offensief een defensief noemt, die in het geheim gewelddadige wapens vervaardigt, de waarheid onderdrukt, om het enthousiasme niet te temperen, die denkt dat zelfbehoud woordbreuk en het schenden van het recht kan billijken [...] die meent dat je met groot geschut en geweld en materiële kracht eer aan het volk brengt en de cultuur kunt stimuleren, zo een idee noem ik hels en satanisch. Als je bij dit idee blijft, hoe kun je dan nog vriendschappelijke betrekkingen met ons onderhouden? [...] Als je de uitdragers van deze leer tot je vrienden rekent, dan kun je ook niet meer mijn vriend zijn, want deze mensen willen mij dood, en de vernietiging van mijn overtuiging.⁷

De Bloedbond brokkelde na 1914 snel uiteen, en in 1915 was het gedaan. Gustav Landauer, ook een Bloedbroeder, schreef een lange brief, waarin hij uiteenzette waarom hij niet meer geloofde dat het broederschap van intellectuelen nog van enige betekenis zou kunnen zijn voor de mensheid. In die brief veegde hij de vloer aan met Gutkind, en schreef: 'Ik weet al van tevoren dat hij me in alles wat ik hem zeg heel enthousiast of gewoon bescheiden gelijk gaat geven. Daarna gaat hij naar huis en zal daar – nog veel enthousiaster en veel minder bescheiden – het tegendeel op papier zetten. En zo steeds maar weer. Het leven is kort en na deze crisis van de mensheid heb ik besloten streng en onverbiddelijk te zijn. [...] Ik wil mezelf niet kwellen in omgang met toevallige kennissen die niet mijn gelijke zijn en die de genade van enige scherpste missen.'⁸ (Gustav Landauer kreeg op bittere wijze gelijk: zijn leven was inderdaad kort. Op tragische wijze kwam hij om het leven in 1919, tijdens de laatste dagen van de Beierse radenrepubliek. De rechtse vrijkorpsen namen de charismatische anarchist gevangen en sloegen hem dood).

In 1929 publiceerde een uitgever in Frankfurt een bundeling brieven van Landauer. Ze waren geredigeerd en bezorgd door Martin Buber, de Joods-Oostenrijkse filosoof die ook lid was geweest van de Bloedbond. Het is frappant om te zien dat Buber de passage over Gutkind uit de originele brief had gehaald.⁹ Wilde hij Gutkind, die toen nog leefde, sparen? Of was hij het er niet mee eens? Of was hij het er wel mee eens, en wilde hij niet teveel ruchtbaarheid geven aan de naakte waarheid? Was Gutkind inderdaad, zoals Landauer schreef, iemand 'die de genade van enige scherpste mist'?

Met *Siderische Geburt* in het achterhoofd, zou je geneigd zijn Landauer gelijk te geven. Mogelijk deed Buber dat ook. Tegelijkertijd had Buber ook waardering. Het was Gutkind die het toch voor elkaar had gekregen om die intellectuelen samen te brengen, en ze boven zichzelf uit te laten stijgen. Over het korte leven van die Bloedbond schreef de Nederlandse sinoloog Henri Borel, die nauw betrokken was, later met lovende woorden over de wonderbaarlijke uitwerking van Gutkind op de Nederlandse schrijver: 'Ik heb deze dagen meegemaakt en Van Eeden toen gezien, veranderd, getransformeerd, met het beste en edelste van hem als op een mystieke wijze uit hem gesubstraheerd, en al het kleine, persoonlijke, egoïstische geheel van hem weg. Ik geloof niet dat behalve zijn zeven Kreis-vrienden ooit iemand zó Van Eeden in zijn allerhoogste, onpersoonlijke, geestelijke wezen heeft meegemaakt'.¹⁰

Klankbord voor Einstein

Toen ik de bronnen bestudeerde voor het schrijven van mijn boek *De zieners* (2018), kreeg ik steeds meer inzicht in de patronen van interactie tussen Gutkind en zijn intellectuele vrienden. Hij was allicht leuk om een paar keer mee te praten, maar het scheen me dat hij op den duur ook enorm kon vervelen.

Zo verging het in ieder geval Van Eeden. Toen Gutkind in de jaren twintig in Berlijn promotiewerk deed op de Duitse boekenmarkt, pakte hij dat onhandig aan. Althans, zo blijkt uit een brief van Van Eeden, uit 1922, waarin hij vertelt over de geruchten die hij hoort van zijn Duitse uitgever:

Ze klaagt dat Herr Gutkind sinds hij de manuscripten in handen heeft zijn toon heeft gewijzigd naar die van een dictator die een kind de keel dichtdrukt. Dit verbaasde me, zelfs al is het wat overdreven gesteld. Het feit alleen al dat ze klaagt, terwijl ik mij haar herinner als een bescheiden dame, vind ik een slecht teken.¹¹

Gutkind had in 1922 goede redenen om wat nerveus te reageren, al gaat het misschien wat ver om 'kinderen' als het ware 'de keel dicht te drukken'. De Weimar-Republiek strompelde van economische crisis naar crisis, en de miljonairszoon moest zich noodgedwongen verlagen tot suffe baantjes, zoals het huis-aan-huis verkopen van margarine.¹² Zijn beperkte talent voor colportage compenseerde hij met het voortdurend rondsproeien van mystieke poeha, zoals blijkt uit verschillende hallucinante brieven die hij uitwisselde met onder andere de Bosnisch-Servische mystieke activist en filosoof Dimitrije Mitrinovic, die een kring van gelijkgestemde geesten had gevormd in Londen, in de chique bohème.¹³

Die dagen in het onherbergzame Duitse interbellum bracht Gutkind door met Walter Benjamin, de 'nomade die alleen in de grote stad inspiratie vindt'. Het was Gutkind, die Benjamin medio jaren twintig meenam naar Italië, waar de notoire rokkenjager (Benjamin, niet Gutkind) de charismatische Letse communiste Asja Lacis ontmoette. Door en dankzij Lacis veranderde Benjamin van een mystieke, joodse denker in een marxist. Kunnen we dit op de conto schrijven van Gutkind? Natuurlijk niet. Desalniettemin valt er veel voor te zeggen dat – óók in de latere communistische werken – Benjamins denken altijd een messianistische en mystieke kern heeft behouden, die onmiskenbaar terugvoert op het werk van Gutkind.¹⁴

Maar ook Benjamin had, net als Landauer, ambivalente gevoelens over

de joodse mystieke filosoof. Hij schreef later aan Scholem dat hij Gutkind soms 'ondraaglijk' vond, vanwege zijn 'gebrek aan charme' en zijn 'gebeuzel' als het ging om 'normale menselijke contacten.' Hij had het contact ook verbroken.¹⁵

Gutkinds sociale leven verliep steeds volgens een patroon: hij functioneerde als een belangrijk klankbord voor de scherpere vrienden, en ze hadden baat bij zijn gezelschap. Dat kon betekenen dat ze hun ideeën op hem konden testen, of dat hij de juiste vragen stelde, of dat hij hen in staat stelde de ideeën verder te verspreiden, en nieuwe toehoorders te bereiken. Maar op een gegeven moment zou het leiden tot conflicten, en dan viel Gutkind van zijn voetstuk.

Zo had Gutkind dat ervaren met de Bloedbond, maar ook met de avantgardistische kunstkring van de *Blaue Reiter*, met wie hij in contact stond.¹⁶ In de jaren twintig bood Gutkind een spiegel voor de eerdergenoemde Servische filosoof Dimitrije Mitrinovic (die hem in de jaren vijftig weer liet vallen) en later zou hij de 'ontvanger' zijn van een brief die zou uitgroeien tot één van de belangrijkste antireligieuze documenten van de twintigste eeuw: de 'Godsbrief' van Albert Einstein.

Gutkind vluchtte in 1933 samen met zijn vrouw uit Nazi-Duitsland naar New York, waar hij een baan kreeg als docent bij de New School for Social Research. Hij bleef schrijven, onder andere over religie, over Goethe en Faust, en over de duistere kanten van de moderniteit. In 1952 was het de Nederlandse wiskundige L.E.J. Brouwer, die het laatste boek van Gutkind (*Choose Life*) bij Albert Einstein onder de neus hield. Dát moest hij eens lezen! Einstein was echter niet onder de indruk. Hij vond het te religieus en te warrig. Hij schreef daarop een brief aan Gutkind met daarin de beroemde passage: 'Het woord 'God' is voor mij niets meer dan de uitdrukking en het product van menselijke zwakte, de Bijbel een verzameling eerbare, maar nog steeds primitieve legendes die toch vrij kinderachtig zijn. Geen interpretatie, hoe subtiel ook, kan dit voor mij veranderen.'¹⁷

De brief werd wereldberoemd, en is dus een slordige drie miljoen dollar waard. Toch viel het me op dat toen de brief in december 2018 voor dat bedrag onder de hamer ging, er in de berichtgeving nauwelijks aandacht was voor de ontvanger van de brief. De uiteenzetting van Einstein was gericht aan iets groters en belangrijkers dan aan de schrielle, Duitse, vergeten filosoof. Die functioneerde enkel als ontvanger, als klankbord.

Bestuiving van de geest

Gustav Landauer beschouwde Gutkind als intellectueel minderwaardig, en Walter Benjamin vond hem bij tijd en wijle onuitstaanbaar. De Duitse impressionistische schilder Gabrielle Münter was wel van hem gecharmeerd, maar vond hem ook 'vaag' (net als overigens de schilder Franz Marc, die een vernietigend oordeel velde over de *Siderische Geburt*).¹⁸ Frederik van Eeden was enthousiast, maar kreeg gaandeweg ook een beetje genoeg van Gutkind, en Albert Einstein zag weinig waarde in Gutkinds laatste boek, dat in de jaren vijftig verscheen in de Verenigde Staten.

Was Gutkind een marginaal intellectueel figuur? Je zou het kunnen zeggen. Toch denk ik dat hij juist door zijn wat stuntelige omgang met mensen die intellectueel veel rijker en groter waren, een historisch relevante rol heeft gespeeld. Dit komt door zijn netwerkfunctie. Hij koppelde mensen en praatte uren met ze, waardoor ze hun gedachten konden scherpen, en verbond ideeën, gedachten, visioenen en verhalen. Hij bracht, kortom, samenhang.¹⁹ Wat dat betreft was zijn rol van belang.

Bij het onderzoek voor mijn boek waarin Gutkind een hoofdrol speelt, dwaalden mijn gedachten af en toe weg naar de rol van de naïeve Donny in de Coen-Brothers cultfilm *The Big Lebowski* (1998), over drie bowlende outsiders in Californië in de vroege jaren negentig van de twintigste eeuw. In de verhaallijn van deze even merkwaardige als hilarische film zijn twee karakters goed uitgewerkt: die van de grofgebekte en ontvlambare Walter Sobchak en die van *The Dude*, de amiabele lanterfanter. Daartussenin bevindt zich Donny, die niemand serieus neemt, en die vooral van Walter steeds de wind van voren krijgt. Toch is Donny van onschatbare waarde: dankzij zijn wat sukkelige natuur, en zijn zeer willekeurige bijdragen aan de discussie, laat hij de andere karakters volledig tot hun recht komen. Hij maakt het gezelschap compleet. Net als dat in *The Big Lebowski* de explosieve Walter niet zonder de sullige Donny kan, zo realiseerde ik dat de associatieve denker Walter Benjamin tijdens zijn armoedige dagen in Berlijn niet zonder de 'oncharmant' Gutkind kon. En eerder, voor de Eerste Wereldoorlog, bleek hoe de grootse schrijver Frederik van Eeden intellectueel en cultureel-sociaal kon excelleren naast de doorgaans wat magere filosofische uitstraling van zijn vriend Gutkind.

In de geschriften van die tijd – de jaren tien, twintig, dertig – waren biologische metaforen belangrijk. Alles draaide om seizoenen (verval, ondergang, bloei) en het verheerlijken van leven of dood (al dan niet door

snoeien, reinigen, of onkruid verdelgen). Frederik van Eeden, bijvoorbeeld, beschouwde zijn Bloedbond als een verzameling mooie vlinders, die dankzij de geestelijke en intellectuele interactie waren ontloopt.²⁰

In lijn met die biologische metaforen zou ik Gutkind willen vergelijken met een soort hommelmel, die de geestelijke bloemen van Benjamin, Van Eeden en Einstein bestoof met de intellectuele thema's van die tijd. Zoals bekend kunnen bloemen en gewassen niet bestaan, groeien of bloeien zonder bestuiving – al dan niet van onhandige hommelmels. Het gaat om de totaliteit van het historische mozaïek: het geeft ruimte aan de 'Donny's', want die doen er ook toe. Gutkind was geen bloem of boom, zoals zijn intellectuele gesprekspartners, maar hij zorgde voor een zinvolle bestuiving, een bestuiving van de geest.

Noten

1. Wolfram Eilenberger, *Zeit der Zauberer: Das große Jahrzehnt der Philosophie* (Stuttgart: Klett-Cotta, 2018), ook in het Nederlands vertaald: *Het tijdperk van de tovenaars* (Amsterdam: De Bezige Bij, 2018).
2. Leonie Breebaart, 'Een eeuw geleden hadden we Wittgenstein en Heidegger, waar zijn de genieën van nu?' *Trouw*, 23 september 2018.
3. James Barron, 'Einstein's "God Letter", a Viral Missive From 1954,' *New York Times*, 2 December 2018.
4. Gershom Scholem, *Von Berlin nach Jerusalem* (Frankfurt: Suhrkamp, 1977): 80, geciteerd in: Marcel Poorthuis, 'Erich Gutkind, "Magical Jew" and his Apocalyptic Visions before the First World War.' *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* 110 (2016): 177-191, 177.
5. Dagboek Van Eeden, 5 juli 1910.
6. Ibidem.
7. Van Eeden aan Erich Gutkind, 20 oktober 1914. Frederik van Eeden-archief, Bibliotheek Universiteit van Amsterdam, XXIV B11.
8. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam); Gustav Landauer Papers, 26: 82.
9. Ina Britschgi-Schimmer en Martin Buber (red.), *Gustav Landauer: Sein Lebensgang in Briefen. Zweiter Band* (Frankfurt: Rütten & Loening Verlag, 1929): 76.
10. Jan Fontijn, 'Frederik van Eeden oder die Jagd nach Schmetterlingen.' in: Richard Faber en Christine Holste (red.), *Der Potsdamer Forte-Kreis: Eine utopische Intellektuellenassoziation zur europäischen Friedenssicherung* (Würzburg: Königshausen und Neumann, 2001): 111-122.
11. Brief 2 juni 1922, Frederik van Eeden-archief XXIV B11.
12. Howard Eiland en Michael W. Jennings, *Walter Benjamin: A Critical Life* (Cumberland: Harvard University Press, 2014): 173.

13. Zie deel 3 ('Tijd van beschuitbollen en adelaars') in Guido van Hengel, *De zieners: toekomstvisioenen uit een verloren Europa* (Amsterdam: Ambo|Anthos, 2018).
14. Jason A. Josephson-Storm, *The Myth of Disenchantment: Magic, Modernity and the Birth of the Human Sciences* (Chicago: Chicago University Press, 2017): 229.
15. Gershom Scholem (red.), *The Correspondence of Walter Benjamin and Gershom Scholem, 1932-1940* (Cambridge: Harvard University Press, 1992): 170.
16. Jelena Hahl-Koch (red.), *Arnold Schoenberg – Wassily Kandinsky – Letters, Pictures and Documents* (Londen/Boston: 1984): 55. Gutkind correspondeerde ook met Wassily Kandinsky, zoals blijkt uit: Christine Holste, *Der Forte-Kreis: Rekonstruktion eines utopischen Versuchs* (Stuttgart, M&P, 1992): 114. Meer over de interactie tussen Erich Gutkind en Wassily Kandinsky in: Sharon Gordon, 'Das Projekt zur Rettung der Moderne: Erich Gutkind und Emmanuel Levinas zu Jugend, Alter und Tod.' In: Yotam Hotam (red.), *Deutsch-Jüdische Jugendliche im 'Zeitalter der Jugend'* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2009): 35-60, 37-39.
17. 'The Word God is the product of human weakness.' *Letters of Note*. Beschikbaar op: <http://www.lettersofnote.com/2009/10/word-god-is-product-of-human-weakness.html> (geraadpleegd op 29 mei 2019).
18. Hij schreef: "Voor mij nogal onmogelijk om te lezen. Woorden! En daarmee dan zo'n dik boek vullen, waardoor het alleen al als gevoelsuitdrukking een monsterlijke uitwerking heeft, als een voortwoekeren van steeds dezelfde schimmel. In goede boeken gaat men rond zoals in een tuin, of in een huis..." Zie: Holste, *Der Forte Kreis*: 72.
19. Op een vergelijkbare manier heeft Jörg Magenau de Duitse literatuurnetwerker Hans Werner Richter geportretteerd in zijn zeer leesbare reconstructie over het einde van het Duitse auteurscollectief Gruppe 47. Zie: *Princeton 1966: Die abenteuerliche Reise der Gruppe 47* (Stuttgart: Klett-Cota, 2016).
20. Jan Fontijn, 'Frederik van Eeden oder die Jagd nach Schmetterlingen,' in: Richard Faber en Christine Holste (red.), *Der Potsdamer Forte-Kreis: Eine utopische Intellektuellenassoziation zur europäischen Friedenssicherung* (Würzburg: Königshausen und Neumann, 2001): 111-122.